

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін
Університет економіки і підприємництва*

Mulyar Anatoly

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Social and Humanities
University of Economics and Entrepreneurship*

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**РОЗВИТОК ЗЕМЛЕРОБСТВА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У
ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1862-1872 рр.)**

**THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN THE PODILLIA
PROVINCE IN THE POST-REFORM PERIOD (1862-1872)**

***Анотація.** Стаття досліджує розвиток землеробства в Подільській губернії на проміжку пореформеного періоду з 1862 по 1872 рік. У роботі здійснюється аналіз основних тенденцій та змін, що відбулися в сільськогосподарському секторі регіону після скасування кріпосного права 1861 року. Робота висвітлює кліматичні умови, види ґрунтів, технології обробітку землі, урожайність сільськогосподарських культур тощо. У дослідженні аналізуються основні аспекти землеробської діяльності, продуктивність сільського господарства та вплив реформ на сільськогосподарську продукцію. Також приділяється чимало уваги комплексу заходів, спрямованих на обробіток ґрунту та вирощування сільськогосподарських культур для отримання врожаю, продуктивність землеробства та зміни в сільськогосподарській продукції, включаючи*

виробництво зернових культур, картоплі та інших сільськогосподарських продуктів.

Ключові слова: сільськогосподарське виробництво, поміщицьке господарство, орендні відносини, селянське господарство, наймана праця, зернові культури.

Summary. *The article examines the development of agriculture in Podillia province during the post-reform period from 1862 to 1872. It analyzes the main trends and changes that occurred in the agricultural sector of the region after the abolition of serfdom in 1861. The work covers climatic conditions, soil types, land cultivation technologies, crop yields, etc. The study analyzes the main aspects of agricultural activities, agricultural productivity, and the impact of reforms on agricultural products. It also pays much attention to a set of measures aimed at cultivating the soil and growing crops for harvest, agricultural productivity and changes in agricultural products, including the production of cereals, potatoes and other agricultural products.*

Key words: *agricultural production, landlord farming, lease relations, peasant farming, hired labor, grain crops.*

Постановка проблеми. Скасування кріпосного права 1861 року стало одним із ключових соціально-економічних перетворень Російської імперії XIX століття. Ця реформа мала значний вплив на аграрні відносини та сільськогосподарське виробництво в різних регіонах країни, у тому числі в Подільській губернії.

Проблема дослідження полягає у необхідності комплексного вивчення особливостей розвитку землеробства на Поділлі протягом пореформеного періоду з 1862 по 1872 рік. Важливо проаналізувати, як скасування кріпосного права вплинуло на розвиток землеробства, технології обробітку землі, урожайність сільськогосподарських культур та

соціально-економічне становище селян у регіоні. Дослідження цієї проблеми дозволить глибше зрозуміти процеси трансформації аграрного сектора Подільської губернії у пореформений період та їх вплив на соціально-економічний розвиток регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню соціально-економічного розвитку Правобережної України в II половині XIX ст. приділено чимало наукових праць. Значно менше їх стосується Подільської губернії. Найбільш «свіжою» у даній тематиці можна виділити дослідження Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво (1861-1914 рр.) (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Він досліджує роль сільських підприємців у розвитку економіки та соціального становища губерній Південно-Західного краю. Козюк В.В., Родіонова Л.А. створили підручник Історія економіки та економічної думки, який присвятити до 50-річчя Тернопільського національного економічного університету. Окремі розділи у них присвячені організації та економіці сільського господарства в кінці XVIII ст. – першій половині XIX ст., аграрним реформам 1848 і 1861 рр., де вони показали загальні економічні тенденції розвитку сільського господарства на території України, що входила в склад двох імперій – Австро-Угорської та Російської. Історію формування української моделі розвитку сільського господарства, яка є корисною для контексту землеробства в Подільській губернії під час пореформеного періоду опублікував Коломієць С.С. Науковець висловив своє узагальнене бачення соціально-економічних наслідків Селянської реформи для аграрної сфери. Проблемі Великої реформи 1861 р. був присвячений цілий науковий збірник статей, що був опублікований у 2011 р., де свої точки зору висловили: Смолій В.А., Бундак О.А., Житніков О.В., Івангородський К.В., Темірова Н.Р., Десятніков І.В., Земзюліна Н.І., Мельниченко В.М., Молчанов В.Б., Шевченко В.М. та інші.

Методологія дослідження базується на використанні історичних, статистичних, порівняльних, хронологічних та логічних методів.

Формулювання цілей статті. Полягає у дослідженні та аналізі соціальних та економічних наслідків пореформеного періоду для розвитку землеробства. Ми прагнемо шляхом вивчення різних джерел і документів, переоцінити певні аспекти історії, пов'язані із зародженням капіталізму.

Висновки. У землеробстві Подільської губернії в пореформений період не відбулось значущих трансформацій, які загально відомі. Хоча звільнення селян від кріпацької залежності є важливим етапом у соціальному та економічному житті, воно не призвело до суттєвих змін у рільництві. Техніка обробітку ґрунту залишилася практично незмінною, збереглися старі агротехнічні методи та примітивні знаряддя праці, такі як плуги та серпи. Відсутність сучасної механізації та технологій негативно позначилася на продуктивності та ефективності господарства. Селяни продовжували використовувати традиційні методи обробітку землі, які не сприяли підвищенню врожайності.

У цей період майже не проводилася селекційна робота, що могла б покращити якість та стійкість сільськогосподарських культур. Незавершеність реформ та перерозподіл землі після повстання 1863–1864 рр. спричинили напруження серед місцевих поміщиків та гальмували розвиток продуктивного сільського господарства.

Незважаючи на це, варто відзначити позитивні зміни, зокрема, ширше залучення найманої робочої сили та розвиток орендних відносин. Зерно і надалі вивозилося у великих обсягах як до Росії, так і через Одесу на європейські ринки. Вплив європейських бірж на внутрішні ціни на зерно посилювався. Подільські товаровиробники, хоча й не активно, але реагували на зміни на ринках, що спонукало їх до більш глибоких перетворень у сільському господарстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. З проведенням у 1861 р. Селянської реформи, помітні зміни відбулися в багатьох сферах суспільного життя. Процес реалізації цієї реформи у сільськогосподарському виробництві, ми спробуємо простежити на прикладі землеробства у Подільській губернії. Ця адміністративна одиниця, була сформована в результаті другого поділу Речі Посполитої в 1793 році. На проміжку ХІХ ст. на цій території сформувався соціокультурний чотирикутник, сторонами якого виступали: російський чиновник, польський поміщик, єврей торгівець та український селянин. Ці верстви населення відігравали ключову роль у розвитку краю. На передодні реформи царському уряду у губернії потрібно було не просто скасувати кріпацтво та примирити пана поміщика із кріпаком селянином, а розв'язати глобальне питання взаємовідносин російського монархічно-демократичного диктату з польськими, аристократично-конституційними та республіканськими ідеями. Якщо не вийде це зробити, то слід постаратися послабити вплив польських елементів і посилити основи російського землеволодіння. Однак польське повстання 1863-1864 рр. значно спростило завдання царського уряду у цій сфері. І якщо у суспільно-політичній, правовій сферах пореформений період був періодом потрясінь, то в економічному плані кардинальних змін не прослідковувалось.

У пореформений період польські поміщики склали переважну більшість в органах місцевої влади та виступали проти Російської імперії й росіян [6, с. 2]. Тому не дивно, що для губерній Правобережної України цар видав окрему Реформу, яка відрізнялась від попередньої. Саме ці особливості, на наш погляд суттєво впливали економічний, соціальний та етнокультурний розвиток регіону.

Територія Поділля, увійшла в склад Російської імперії в 1796 р.. Згідно указу російського царя Павла І, після другого поділу Польщі, була

утворена Подільська губернія. Вона була поділена на 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький. Гайсинський, Кам'янецький., Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький, Ямпільський. Кожний повіт було поділено на 3 стани, за виключенням Брацлавського, Літинського й Балтського. Перші два мали по 4 стани, а останній 5.

На заході губернія межувала з Австро-Угорською імперією, на півночі з Волинською губернією, на сході із Київською губернією, на південному сході та частково півдні із Херсонською губернією. На південному заході її сусідом була Бессарабська губернія. Станом на 1866 р. площа цієї адміністративної одиниці складала 770.760 миль або 37.293,8 кв. верст [17, с. 22]. Кругова межа простягалася на 950 верст. Провідною галуззю було сільське господарство. Губернським центром було визначене м. Кам'янець-Подільський.

Вся площа губернії відносно фізичних властивостей умовно поділялась на три частини: 1) лісова та рівнинна по течії річки Південний Буг; 2) лісова горбиста по течії Дністра та її приток; 3) степова на південному-сході губернії (Балтський та Ольгопільський повіти) [19, с. 175].

Поверхня краю була різноманітною. На півночі та на заході висока та горбиста, а на південнім сході – низька та рівнинна. Зі всіх сторін Подільська височина оточена трохи нижчими височинами від 100 до 140 сажнів (213,4 м до 298,76 м). Понад Дністром у Кам'янецькому, Ушицькому, Могилівському, Ямпільському, а також по другий бік височини у Гайсинському та в східних половинах Ольгопільського й Балтського повітів той високий рівень знижувався до 70 сажнів [3, с. 5].

Ґрунти на Поділлі були різними, і різнилися навіть на невеликих просторах, але в загальному вони були чорноземними. На півночі переважали темно-сірі суглинки та був ріденький чорнозем. У північній

половині середини губернії панівними були підзолисті суглинки. У південній частині середини Поділля знову переважав темно-сірий суглинок та ріденький чорнозем. На півдні домінантним був степовий чорнозем. Подільський чорнозем в середині мав до 2 % гумусу (перегною), а на півночі та півдні до 4 % [3, с. 7].

Вся площа досліджуваної території знаходилась між двома великими річками Дністер та Південний Буг, які суттєво впливали на розвиток регіону. Дністер протікав по південному краю губернії, і був її кордоном на проміжку 415 верст (від гирла р. Ягорлик до гирла р. Збруч) з Бессарабською губернією. Найбільшими його притоками на той час були: Збруч, Смотрич, Ушиця, Калюс, Лядова, Мурафа, Ягорлик. Дністер і його притоки мали швидку течію і текли у крутих ущелинах. Течія річки Дністер була надзвичайно звивиста, і в багатьох місцях утворювала досить великі напівострови. Довжина річки становила 1.500 верст (1.600,2 км), в той час, як по прямій лінії від верхів'я до гирла не більше 800 верст (853,44 км). Середня ширина становила від 80 до 100 сажнів (170,68-213,36 м). Найбільша ширина була 200 сажнів (426,72 м), а найменша 30 сажнів (64 м). Течія була швидкою, а рівень падіння становив 17 дюймів на версту [19, с. 178]. На відмінно від Дністра, річка Південний Буг мала повільну течію. Текла у південно-східному напрямку на проміжку 508 верст (542,03 км), а по прямій – 337 верст (359,57 км) . Спочатку протікала в болотистому річищі, яке до с. Стрижівка було навіть важко визначити. Від Вінниці до Брацлава річка була перегороджена багатьма греблями та млиновими дамбами, а вже далі їх чомусь не будували. Ширина болотистої долини Бугу до м. Вінниці сягала від 400 до 650 саж. (853,4 до 1.386,8 м). Берега річки були болотисті та низинні. Річка Буг була не судноплавна, та приймала до себе до 55 приток [19, с. 178]. Великими притоками зліва були: Бужок, Кудрянка, Іква, Снивода, Пустоми, Верхівка, Десна, Соб з 8 притоками, Удич, Деренюха, Синюха з Ятрань, яка слугувала кордоном між

Подільською та Херсонською губерніями. З права впадали: Вишанець, Плоска, Вовк з двома притоками, Згар з трьома притоками, Рів, Сільниця, Тростянець, Бершадка, Саврань і Кодима з десятьма притоками. Вона також слугувала кордоном між Подільською та Херсонською губернією. Всі річки текли в болотистих річищах, як і перша половина р. Південний Буг. Лише р. Іква та Синюха мали сухі береги. Озер у губернії не було. Болота були поширені по середині губернії на плоскій височині за течією р. Бугу та її приток.

Наявність такого великого водного ресурсу у регіоні позитивно впливало на спосіб їхнього життя. Чорноземні ґрунти та широка сітка річок, що несли свої води по землях губернії стимулювали мешканців до заняття землеробством. Сприятливими були й погодні умови.

Клімат у краї був помірно континентальний. Він був теплішим ніж у більшій частині Європейської Росії. Найтепліше було у долині р. Дністер, яка була захищена від північно-східних вітрів панівними висотами. Це сприяло розвитку виноградарства та садівництва. Значно холоднішою були північна й західна частини губернії, особливо весною та літом. В цю пору року найтепліше було у Балтському повіті, який знаходився у степовій зоні [5, с. 96]. Найвищою частиною губернії були Вовковинці, де середня температура в січні сягала $-6,4^{\circ}\text{C}$., в березні $7,3^{\circ}\text{C}$., в червні $18,8^{\circ}\text{C}$., вересні $13,8^{\circ}\text{C}$. Середня річна температура становила $6,8^{\circ}\text{C}$. В м. Кам'янці, що знаходився на терасі між нагір'ям та глибокою долиною р. Смотрич, середня температура в січні становила $-3,3^{\circ}\text{C}$., в березні $9,2^{\circ}\text{C}$., в червні $20,3^{\circ}\text{C}$., вересні $15,2^{\circ}\text{C}$.. Середня річна температура сягала $8,6^{\circ}\text{C}$. [5, с. 96].

Середня річна температура по губернії приблизно рівнялась $+7,24^{\circ}\text{R}$. Взимку вона сягала $-2,01$, весною $+7,35$, влітку $+15,82^{\circ}$ і восени $+7,80^{\circ}\text{C}$. У найтепліший місяць вона становила $+16,35$, найхолодніший $-3,27$. У найспекотніші дні температура повітря доходила у тіні до $+28^{\circ}$, а в холодні

до -21 і навіть -26° . Великі морози бували рідко [2, с. 142]. Найжаркіші дні випадали на липень, коли температура в тіні досягала до $+ 28^{\circ}$ С. Найхолодніші дні були на початку лютого. Клімат дуже часто мінявся, і перепади від морозу до тепла були швидкими. Вітри були швидкі та часті, що призводило до частих руйнувань. Дощі були не постійними. Град випадав часто, і завдавав великого збитку полям. Найчастіше він випадав у травні та червні [19, с. 180].

Зимою, весною та восени дули південно-західні та північно-східні вітри. Південно-західні приносили дощ та негоду. Північно-східні призводили до похолодання, Нерідко вони приносили сніг та заморозки. Північні вітри приносили заметілі та буревії, які могли тривати кілька днів. Зазвичай у цьому регіоні дули сухі, помірні за силою вітри. Під час липневої спеки дув південний теплий вітер [4, с. 71]. Дощі найчастіше випадали весною, в другій половині червня та першій половині липня, коли домінували західні та південно-західні вітри. Найбільше дощових днів при ходилось на квітень. Найменше випадало опадів у вересні. Їх кількість майже вдвоє була меншою ніж у квітні [4, с. 71]. Більшу забезпеченість опадами мала західна частина краю. У середній частині Подільського краю середня величина опадів становила 450-550 мм. Найменш забезпечені опадами були землі Ушицького, Могилівського, Ямпільського повітів, весь Ольгопільський повіт, південні частини Брацлавського і Гайсинського повітів і, особливо, напівстеповий Балтський повіт, де в районі Богополя була смуга з 400 мм опадів. Число днів з опадами для північно-західної частини краю – 160, для східної частини – близько 100. Найбільш дощовими місяцями були червень і липень, сухими – вересень, серпень і березень [15, с. 111].

Весна у краї зазвичай наступала наприкінці лютого або на початку березня, і тривала до завершення травня. Літо продовжувалось із кінця

травня до середини вересня. Осінь приходила із середини вересня, та господарювала до початку грудня. Зима панувала із грудня до березня.

Як бачимо, кліматичні умови були сприятливими для розвитку землеробства у регіоні. Оптимальні температурні умови, достатня кількість опадів, чорноземні ґрунти робили Подільську губернію найбільш перспективною у розвитку сільськогосподарського виробництва. На період Селянської реформи у краї домінувала трипільна система землеробства, хоча в кожному повіті були поміщицькі господарства які використовували багатопільну систему.

Більшість власників маєтків вели своє господарство після реформи 1861 р. згідно з власним баченням. Як можна побачити зі значної кількості документів, велика кількість землевласників були ошелешені від проведеної реформи. Завдяки панщині, вони одержували, хоча й невеликі, але прибутки, яких вистачало для сплати відсотків і погашення капіталу за закладені маєтки в Петербурзькій і Московській Опікунських Радах, на сплату старостам і управителям помість. Лише невелика кількість розумних й розважливих землевласників клали частину своїх прибутків у ті самі Опікунські Ради за відомі відсотки. Більшість поміщиків свої капітали витрачали непродуктивно, не відкладали на «чорний день». Повеління імператора застало наших великих і дрібних землевласників у розпачі [16, с. 1]. У багатьох із них не було ні запасного, ні оборотного капіталу для розвитку сільськогосподарського виробництва. Землеробство на трьох полях, недолік луків та пасовищ, у перші пореформені роки приносило нікчемну ренту [16, с. 1]. І щоб вижити, вони вимушені були щось міняти у своєму житті. Одні починали продавати свою власність за мізерні капітали, а інші віддавати її в оренду. А віддавати було що. Більшість земельних володінь належали Потоцьким, Шембекам, Гудовичам, Бржозовським і Собанським [2, с. 143]. Під полями знаходилось до 2.015.000 десятин (далі дес) або 52% від усіх земель.

У всіх повітах у досліджуваний період панівною залишалась трипільна система господарювання. Багатопільна система почала використовуватись у не багатьох фільварках. Були поміщики, які використовували обидві системи разом. Угноювалась земля погано, оскільки через Селянську реформу, власники землі майже на проміжку всього десятиліття не знали яка земля в кінцевому розподілі залишиться за ними. Тому вони не хотіли зайво витратитися та ризикувати капіталами. До того ж, величина худоби у повітах не дозволяла забезпечити поля в достатній кількості гноєм. Власники, що вели правильне господарство, підживлювали від 1/15 до 1/10 посівної площі. А маєтки що перебували в оренді (переважно у євреїв), і вели не правильне господарювання, вдобрювали ділянки лише під посів певних культур (суріпиці, коноплі тощо). У селянських господарствах використовували трипільну систему господарювання.

Порядок селянського обробітку землі у губернії був наступним: перше поле з червня місяця орали під «пар». В другій половині липня воно переорювалось під плуг або рало. На початку серпня воно засівалось озимими зерновими (пшеницею або житом). Друге поле згорювали пізньою осінню на зиму «на зяб». З початком весни, переважно у квітні (інколи й в березні), при теплій погоді, ці поля засівались яровими культурами (ячменем, овесом, горохом тощо). Інколи цю землю навесні переорювали, і в травні сіяли на ній гречку та просо. Найпізніше посів гречки здійснювали в першій половині червня, і називали її «Онуфрійка». Третє поле залишали під пар на цілий рік, але на ньому здійснювався випас худоби, тому повноцінного відпочинку не було.

У пореформений період, поміщики та орендарі обробляли землю шляхом наймання робітників. Вартість роботи у досліджуваний період за десятину була наступною: оранка землі коштувала 2 руб. (орали три рази); боронування – 1 руб. 50 коп.; за посів по 30 коп.; за затищення ґрунту – 50

коп.; косіння – 60 коп.; в’язання снопів за копу – 12 коп.; перевезення – 75 коп.; обмолот машиною – 75 коп. [13, с. 442]. В деяких маєтностях землі оброблялись і за копу (60 снопів). Великих купецьких господарств не було, але орендованих маєтностей було чимало. Орендарями найчастіше виступали купці – євреї. Були й такі, які віддавали землю для обробітку безземельним селянам або селянам однодвірцям. Були випадки, коли угіддя віддавали у користування скотарям, для випасу худоби [8, с. 14].

Для обробітку землі використовували волів, та рідше коней.

Основними зерновими культурами були пшениця і жито. Озимої пшениці висівалось значно більше, ніж ярої. І залежно від року, її висів коливався від 90 до 95 %. Найпопулярнішим сортом пшениці, у досліджуваний період, був красний сорт. Він вирізнявся високою врожайністю та якістю зерна. Його використовували для виготовлення хліба, круп та інших продуктів. Також для посіву використовували Сандомирську, Гірку (*Triticum aestivum* L.), Арнаутку та польську пшеницю. Це середньоранні сорти з періодом вегетації від сходів до дозрівання від 125 до 135 днів. Їхнє борошно мало високу якість і широко використовувалось у харчуванні. Ці сорти характеризувались не поганою врожайністю та стійкістю до посухи, вилягання, хвороб. Висівали озиму пшеницю у ранні осінні терміни та збирали у липні та серпні наступного року. Якщо озимина погано перезимувала, то навесні збільшували посіви ярої пшениці.

Жито висівали звичайне, лише в деяких маєтках використовували сорти креці, ваза та саксонське. Ці сорти мали низький вміст клейковини, а тому з їхнього борошна не можна було спекти дріжджовий хліб, а лише на заквасці, а також для виробництва млинців, оладок, печива. Середня врожайність озимого хліба у губернії складала 5,5-6 сам, жита – 8 сам, а ярої пшениці – 3 сам. Якщо врахувати, що в 1860 роках 1 сам пшениці дорівнював приблизно 160-165 кг, то відповідно це становитиме 907, 5 кг

(9,075 ц) озимої, 1.280 кг. (12,8 ц) жита та 480 кг (4,8 ц) ярової пшениці. Середня врожайність озимої пшениці на території Правобережної України варіювалася залежно від регіону та року, і в 1840-ві роки складала: 40-60 пудів з десятини (приблизно 6,5-9,8 тонн/га); 1850-ті роки: 45-70 пудів з десятини (приблизно 7,3-11,2 тонни/га); 1860-ті роки: 50-80 пудів з десятини (приблизно 8,1-12,9 тонни/га). Середня врожайність жита у 1840-ві роки: 30-50 пудів з десятини (приблизно 4,9-8,1 тонн/га); 1850-ті роки: 35-60 пудів з десятини (приблизно 5,7-9,8 тонни/га); 1860-ті роки: 40-70 пудів з десятини (приблизно 6,5-11,2 тонни/га). Важливо зазначити, що ці дані є лише середніми показниками. Врожайність могла бути значно вищою або нижчою залежно від ряду факторів (якості ґрунту, клімату, методів обробки, захворюваності рослин, шкідників тощо).

Щоб побачити динаміку висіву зернових культур, ми використаємо показники за 3 роки (1870-1872 рр.). У 1870 р. в губернії було висіяно 455 тис. четв. озимої пшениці далі четв.). Найбільше висіали в Ольгопільському повіті (76 тис. четв.), Балтському повіті (60 тис. четв.). Найменше висіяно було в Кам'янець-Подільському та Літинському повітах – по 19 тис. четв. У 1871 р. показник висіву по губернії було збільшено до 490 тис. четв. Найбільше було висіяно у Балтському повіті (101 тис. четв.), Ольгопільському (66 тис. четв.), Ямпільському (55 тис. четв.). Найменше висіали у Летичівському повіті (14 тис. четв.) та Проскурівському (27 тис. четв.). В 1872 рік величину висіву озимої пшениці у губернії збільшили вже до 518 тис. четв. Найбільший висів було зроблено в Ольгопільському повіті (84 тис. четв.), Ямпільському (67 тис. четв.) та Балтському (67 тис. четв.). Поряд з озимою пшеницею висівали й жито. У 1870 р. у губернії його висіали також 455 тис. четв.(як і пшениці). В 1871 р. цей показник де що збільшився, і становив 472 тис. четв. Однак в 1872 р., коли пшениці посіяли ще більше, то жита очевидно прийшлося висів зменшити до 419 тис. четв. У 1870 р. найбільше жита висіали в Ольгопільському повіті (65

тис. четв.). В 1871 р. перевершив усіх по висіву жита Ямпільський повіт (70 тис. четв.). У 1872 р. у всіх повітах висіли жита не багато, але найбільше всіх (61 тис. четв.) у Вінницькому повіті. Ярової пшениці, як зазначалось вже вище, сіяли дуже мало. Так в 1870 р. у губернії висіяли 45 тис. четв. В 1871 р. величина висіву вже становила 82 тис. четв. У 1872 р. її посіяли 71 тис. четв., що становило 18,7 % від висіяної озимої у цьому ж році [16, с. 18-19]. Така невелика кількість висіву у губернії ярової пшениці, на наш погляд, пов'язана із її нижчою врожайністю, схильністю до ризиків, пов'язаних з погодними умовами, малим вегетативним періодом тощо. Висівалися вони у наступних пропорціях: на одну десятину – жита – 1 четвертину ($1/4$ відра = 3,08 л), пшениці – 1 четвертину тощо.

Якщо порівнювати Подільську губернію з іншими губерніями Правобережної України по величині висіву озимої пшениці у вказаний період, то в Київській губернії в 1870 р. було висіяно 390 тис. четв., в 1871 р. – 365 тис. четв., в 1872 р. – 376 тис. четв. У Волинській губернії в 1871 р. було висіяно – 220 тис. четв., а в 1872 р. – 251 тис. четв. [18, с. 6-7, 10-11].

Засіяні площі Подільської губернії завжди давали дуже хороші врожаї, внаслідок чого у краї завжди спостерігався надлишок хліба. Прикладом можуть слугувати врожаї 1870-1872 рр. Так в 1870 р. було зібрано 2.199 тис. четв. пшениці. Якщо порахувати, що висіяли 455 тис. четв., то величина прибутку складатиме 1.744 тис. четв. По губернії найбільше зібрали в Ольгопільському повіті – 344 тис. четв. (+268 тис. четв.); Гайсинському повіті- 278 тис. четв. (+232 тис. четв.); Балтський повіт – 276 тис. четв. (+216 тис. четв.). Найменше було зібрано у Літинському повіті – 93 тис. четв. (+74 тис. четв.) та Летичівському повіті – 95 тис. четв. (+73 тис. четв.) [18, с. 18, 52]. У 1872 р. у губернії було зібрано 1.398 тис. четв. озимої пшениці (+518 тис. четв.). Найбільше зібрали в Балтському повіті – 222 тис. четв. (+155 тис. четв.); Ямпільському повіті – 201 тис. четв. Найменшим врожай був у Летичівському повіті – 23 тис.

четв. (+10 тис. четв.) та Проскурівський повіт – 55 тис. четв. (+36 тис. четв.) [18, с. 18, 52].

Другою за значущістю зерновою культурою в житті краю, як вже зазначалось вище, було жито. Його роль в житті подолян була визначальною протягом багатьох століть. З нього виготовляли хліб, каші, пироги та інші страви. Воно було важливим елементом економіки, культури та соціального життя. Врожайність цієї культури була також досить значною. В 1870 р. у губернії його зібрали 2.089 тис. четв., що становило прибутку + 1.634 тис. четв. Це лише на 10 тис. четв. менше ніж пшениці, хоча висіяно було однакову кількість зерна. Найбільший врожай був у Ольгопільському повіті – 351 тис. четв. (+286 тис. четв.). На другому місці по врожайності, з більш скромнішими показниками були Балтський повіт – 194 тис. четв. (+ 152 тис. четв.) й Новоушицький повіт – 191 тис. четв. (+127 тис. четв.). Найменшою врожайність жита була у Летичівському повіті – 91 тис. четв. (+ 68 тис. четв.). На наш погляд, низька врожайність пшениці та жита в Летичівському повіті у досліджуваний період була пов’язана з значною кількістю глинистих, суглинистих, супіщаних ґрунтів та не родючих місцин, які використовували у сільськогосподарському виробництві [10, с. 12].

У наступні роки врожайність жита у Подільській губернії дещо зменшувалась. Так в 1871 р. його було зібрано 1.635 тис. четв., а в 1872 р. – 959 тис. четв. У цей період найкращі врожаї спостерігались у Ямпільському повіті – 207 тис. четв. (1871 р.) та 201 тис. четв. (1872 р.). Другий результат по врожайності в 1871 р. показав Новоушицький повіт – 185 тис. четв., але у наступному 1872 р. цей показник зменшився до 57 тис. четв. Не поганих врожаїв цієї культури досягали у Балтському повіті. Там у 1870 р. зібрали 194 тис. четв., у 1871 р. – 149 тис. четв., а в 1872 р. – 159 тис. четв. Найменші врожаї знімали у Летичівському повіті – 46 тис. четв. (1871 р.) й 48 тис. четв. (1872 р.) [18, с. 52]. Всього по європейській частині

Російської імперії було зібрано жита – 105.135 тис. четв. (1870 р.), де частка подільського зерна становила лише 1,98%; 99.929 тис. четв. (1871 р.) та 94.698 четв. (1872 р.) [18, с. 67].

Якщо порівнювати із Київською губернією, то у ці роки там збирали 2.961 тис. четв. жита (1870 р.), 2.423 тис. четв. (1871 р.), та 2.227 тис. четв. (1872 р.). У Волинській губернії врожайність жита була наступною: 2.071 тис. четв. (1871 р.) та 1.611 тис. четв. (1872 р.) [18, с. 40-41, 44-45].

З ярових культур також сіяли: овес, ячмінь, гречку, горох, просо тощо. Висівалися вони у наступних пропорціях: на одну десятину – 1 четвертину ($1/4$ відра = 3,08 л) гречки – 1 четвертину, ячменю – $1 \frac{1}{4}$ четвертини, вівса – $1 \frac{3}{4}$ четвертини, гороху – $1 \frac{1}{4}$ четвертини, проса – $1 \frac{1}{8}$ четвертини. Всього у 1870 р. було висіяно – 45 тис. четв. ярової пшениці, 336 тис. четв. овесу, 240 тис. четв. ячменю, 139 тис. четв. гречки, 175 тис. четв. інших ярових культур. Всього у 1870 р. було висіяно 1845 тис. четв. різних хлібів. У 1871 р. величина висіву була спів розмірною попереднім рокам, і становила: 82 тис. четв. ярової пшениці, 337 тис. овесу, 211 тис. четв. ячменю, 135 тис. гречки, 179 тис. інших ярових культур. В 1872 р. висіяли: 71 тис. четв. ярої пшениці, 352 тис. четв. овесу, 218 тис. четв. ячменю, 146 тис. четв. гречки, 145 тис. четв. інших ярових культур.

У деяких фільварках використовували яру пшеницю сортів Гірка (*Triticum aestivum* L.) та Арнаутка (*Triticum durum*). Це середньоранні сорти з періодом вегетації від сходів до дозрівання від 125 до 135 днів. Середній врожай пшениці у досліджуваній період становили 6 сам, жита – 8 сам, кукурудзи – 16 сам, овесу – 10 сам [7, с. 128].

У 1870 р. було зібрано 1.497 тис. четв. овесу, що на 1.161 тис. четв. більше ніж посіяли. Ячменю збрали 1.027 тис. четв. (+787 тис. четв.); гречки 614 тис. четв. (+ 475 тис. четв.). Урожай решти ярових хлібів складав 794 тис. четв. (+619 тис. четв.). У 1871 р. овесу збрали дещо менше, і його величина становила 1.200 тис. четв. (+863 тис. четв.).

Величина зібраного ячменю становила 728 тис. четв. (+517 тис. четв.). Гречки теж було зібрано менше, ніж у попередній рік. Його величина становила 414 тис. четв. (+ 279 тис. четв.). Величина решти хлібних культур становила 582 тис. четв. (+403 тис. четв.). Урожай ярих зернових у 1872 р. був наступним: величина овесу по губернії становила 1.441 тис. четв. (+1.089 тис. четв. від посіяного); ячменю – 877 тис. четв. (+659 тис. четв.); гречка – 596 тис. четв. (+450 тис. четв.). Врожайність інших ярових хлібів становила 637 тис. четв. (+492 тис. четв.).

Вартість хліба в 1865 – 1866 рр. за четв. була наступною: жито – довідкова ціна – 4 руб. 28 коп., а торгова ціна складала – 4 руб. 23 коп.; пшениці – довідкова – 6 руб 37 коп., а торгівельна – 6 руб 31 коп.; ячмінь – довідкова ціна – 3 руб 18 коп.; горох – довідкова ціна – 4 руб 55 коп.; овес – довідкова – 2 руб 29 коп., а 2 руб. 48 коп.

У 1866 р. зернові культури у губернії дещо подорожчали. Так ціна на жито за 1 четв. становила: довідкова – 5 руб 43 коп, а торгова – 5 руб 51 коп; пшениці – довідкова – 7 руб. 70 коп., а торгівельна – 7 руб 87 коп.; ячмінь – довідкова – 4 руб. 34 коп., а торгівельна – 4 руб 41 коп; горох – довідкова – 6 руб 9 коп, а торгівельна – 6 руб. 14 коп; овес – довідкова – 2 руб. 99 коп, а торгівельна – 2 руб. 96 коп [14, с. 19].

Найкращим фуражним зерном у губернії був ячмінь. На проміжку багатьох десятиліть досліджуваного періоду, попит на нього був стабільний. Це світлолюбна, але помірно тіньовитривала рослина, яка була відносно посухостійкою, але переносила заморозки до -3°C . Також ячмінь був невибагливим до ґрунтів, але краще ріс на родючих, пухких ґрунтах. Площа його висіву становила майже половину від площі висіву пшениці.

Збирання хлібів у краї починався після сінокосів і тривав до середини серпня. Ярі культури збирали до 10-15 серпня, а гречку – до кінця місяця. Після закінчення збирання озимого хліба, важливим етапом у сільському господарстві було проведення оранки парового клину. Цей

процес відігравав важливу роль у підготовці ґрунту для наступного посіву. Осимі культури починали висівати з 18 серпня.

Хліб завжди родив у губернії з великим надлишком, тому місцеве населення ніколи не голодувало. Надлишок хліба в середньому у досліджуваний період становив близько 4 млн четв. Зерно що йшло на продаж (переважно пшениця й кукурудза) відвозилось в Одесу та за кордон. У 1865 році на пристанях річки Дністер вантажилося з-поміж відпущеного хліба: пшениці 1,176,825 пуд., кукурудзи 131,050 пуд., гороху 33,300 пуда, овесу 72,175 пуда, ячменю 5,950 пуда та борошна житнього 1,000 пудів, в цілому 1.420.300 пудів [2, с. 144]. В період винокуріння 1863-1864 р. було використано для винокуріння 3.368.849 пуд. борошна, в той час, як у 1862-1863 р. лише 2.466.551 пуд.; солоду 327.533 пуд. (у 1862-1863 р. 189.550 пуда); картоплі 187.328 пуд. (у 1861-1863 р. 49.086 пуд.). Всього було використано 3.883.710 пуд. хліба. Таким чином по р. Дністер та винокуріння йшло до 5.304 тис. пудів [2, с. 144]. Всього у губернії, станом на 1864 р. нараховувалось 179 винокурних заводів, які виробляли спирт, горілку та наливки. Головною сировиною слугувало зерно (переважно пшениця і жито). Як на нашу думку, це був найкращий спосіб отримання прибутку. Їх рентабельність становила понад 1,5 млн руб. Прибутковість 18 пив заводів у зазначений період становила понад 60 тис. руб.

Окрім Дністра чимало поміщиків використовували для підвезення зерна до Одеси через м. Балту гужовий та залізничний транспорт. У пореформений період українські землі, хоча і були складовою Російської імперії, поступово включались у загальноєвропейський економічний ринок, про що свідчать слова подільського поміщика»... у нас ціна на головний наш продукт – пшеницю – встановлюється не нами, і не залежить від наших витрат на обробку полів, а закордонною торгівлею. Ціна на пшеницю визначає нам Одеса [13, с. 441].

Всього у губернії було 14 центрів, які займались закупівлею зерна. Вони були майже у кожному повіті, і скуповували у невеликих обсягах зерно у селян, орендарів, поміщиків. Такі операції відбувалися також на різних ринках та ярмарках в різних частинах краю.

На продовольчому ринку окрім названих зернових культур, були присутні також кукурудза, соняшник, цукровий буряк, льон, коноплі, картопля, ріпа тощо. Волокнисті, маслянисті, стручкові, баштанні культури сіялися переважно для власного споживання. Лише цукровий буряк засівався у великих кількостях. У губернії в середині XIX ст. нараховувалось біля 30 цукрових заводів. Тому дану технічну культуру сіяли переважно ті господарства, які були наближені до цих центрів перероблення. Сіяли буряк вручну, та й збирали його за допомогою ручної праці. Це був праце затратний процес, який вимагав багато часу, робочої сили, відповідних кліматичних умов. Але економічно він був вигідним, тому буряк став важливою сільськогосподарською культурою Подільської губернії. Особливо у великих об'ємах її вирощували у Брацлавському, Вінницькому і Могилівському повітах [2, с. 144].

Льон та коноплі вирощували у розмірах, що мали задовольнити місцеві потреби. Лише старообрядці сіяли льон з промисловою метою, з якого робили полотно, яке розпродавалося в межах губернії. Великою популярністю у досліджуваний період серед населення користувалась картопля. Вона була основним джерелом їжі для селян. Її ще називали «другим хлібом». І оскільки її вирощування було відносно легким, то вона виступала ідеальною культурою на той час. Тільки в 1870 р. у губернії цієї культури було висаджено 197 тис. четвертей, що було в 4 рази більше ніж висіяли ярової пшениці, на 1,41 ніж гречки, 1,12 ніж інших ярових культур. В 1871 р. було висаджено вже 209 тис. четв., а в 1872 р. ця величина становила вже 222 тис. четв. Як бачимо динаміка за три роки йшла на зростання [18, с. 18-19]. Найбільше бараболі у вказаний період садили у

Вінницькому, Брацлавському і Балтському повітах. У 1870 р. у Подільській губернії було зібрано 860 тис. четв (+667 тис. четв.). В 1871 р. цей показник рівнявся – 693 тис. четв. (+484 тис. четв.). У 1872 р. величина зібраного врожаю картоплі рівнялась – 1.010 тис. четв. (+788 тис. четв.). Найкращі врожаї були зафіксовано у Вінницькому (353 тис. четв.), Гайсинському (103 тис. четв.), Балтському (106 тис. четв.) [18, с. 52-53]. Якщо порівнювати врожайність картоплі з Київською губернією, то врожайність цієї культури там була вищою. Так в 1870 р. на Київщині було зібрано 1.303 тис. четв., у 1871 р. – 1.118 тис. четв., у 1872 р. – 1.687 тис. четв. [18, с. 44-45]. У Волинській губернії у 1871 р. було зібрано 894 тис. четв., а в 1872 р. – 1.011 тис. четв. [18, с. 40-41]. Селяни вирощували ті сорти картоплі, які були доступні й добре зарекомендували себе у місцевих умовах. Картоплю вирощували як на полях, так і городах. Городництво на Поділлі було справою виключно жіночою. Жінка відчувала себе на городі повною господинею. Саме від неї залежала «архітектура» земельної ділянки., яку не можна було уявити без соняшників та кукурудзи. Тут висаджувались буряки, капуста, морква, цибуля, часник, огірки, гарбузи тощо. На городах також висівали горох, боби, сочевицю та тютюн. Ці культури вирощували для власного споживання, і в невеликих кількостях.

Невіддільною складовою пейзажу подільського села були сади. Вони були повсюдно по всій окрузі: у поміщицьких маєтках, навколо селянських хат, при монастирях, і навіть у лісах. Садівництво було провідним сектором, що сприяло економічному процвітанню краю. Особливого розмаху воно набуло у Летичівському, Брацлавському, Ольгопільському, Новоушицькому повітах. Так, в Летичівському повіті у с. Редвинці нараховувалось 105 садків, у с. Шрубкові – 150, с. Западинці – 80. На половину зарослими садами села: Волосівці – 25, Паньківцях – до 45, Лисанівцях до 80, Моломолинцях – 60, Ярославкі до 80, Митківцях до 60 одиниць [10, с. 13]. У Брацлавському повіті під садами перебувало 9.579

десятин землі. У Василевській окрузі на 323 двори під садами знаходилось 147 десятин; у Кобилевській на 1.209 дворів – 882 десятини; Журавлівській на 762 двори – 634 десятини [9, с. 36]. В Ольгопільському повіті сади були майже у кожному дворі. По своїм розмірам садки були не великими, але задовольняли потребу своїх господарів у фруктах та ягодах. В с. Чеботарівці та придністровських фільварках вирощували волоські горіхи. Визначити прибутковість садів не можливо, оскільки продавались лише надлишки фруктів у малій кількості. У врожайні роки, продукція продавалась гуртом за різними цінами, залежно від домовленості [11, с. 36]. У Ново-Ушицькому повіті садівництвом займались всі верстви населення з метою отримання прибутку. Великі сади знаходились у Зелено Курилівській маєтності поміщика Іжицького, які займали площу 20 десятин. В Глебовському фільварку графа Путятіна сади розмістились на 10 десятинах. В інших поміщиків сади займали до 3 і більше десятин. Лише у цьому повіті, згідно з нашим дослідженням, сади використовували з промисловою метою. В них вирощували переважно сливи венгерки, вишні, яблуні та грушки. Догляд за деревами був звичайним. Середня прибутковість таких садів становила 30 руб. з десятини. Ціна зазвичай змінювалась залежно від виду та сортів фруктових дерев. Вартість селянських садів коливалась від 5 до 10 руб. Яблука та грушки кращих сортів, що вирощувались в Конищеві «Конищівські яблука» скуповувались і вивозились до Москви [12, с. 30]. З однієї десятини саду можна було отримати від 15 до 30 руб. або з одного дерева яблуні чи грушки від 1 до 2 руб. Зі сливи прибуток був значно меншим, і складав від 20 до 30 коп., вишні або черешні – 15-25 коп. Кращі плоди відвозили на продаж до м. Одеси, Миколаєва, Херсону, Єлисаветграду, а гірші сушилися у спеціально створених сушарнях. Плоди і ягоди сушилися селянами в пічках, і в'ялились при хорошій погоді під сонячним промінням. Також продаж

фруктів здійснювався на базарах міст та містечок. Найбільш популярними були ярмарки у містах Меджибіж, Проскурів, Старокостянтинів тощо.

У досліджуваний період зафіксовано випадки, коли селяни віддавали свої сади в оренду за 10-150 руб. сріблом, в той час, як поміщики – за 50-500 руб. Величина платежу залежала в основному від величини та врожаю фруктів. Врожаї у регіоні були із періодичністю. Якщо в одному році вродило добре, то на наступний вже погано. Один і той самий сад у врожайний рік міг принести прибутку у 100 руб., а в неврожайний – могли не отримати й половини.

Акліматизацією рослин ніхто не займався. Але в деяких маєтках траплялись рослини, які були характерні для інших кліматичних умов. Так в с. Ободівці у поміщика Собянського була розведена сосна на площі декількох десятин. В м. Кам’янки знаходились плантації тутових дерев та Айлантуса (*Ailanthus altissima*) – небесного дерева. Також були створені огорожі з Єрусалимського дерну. У м. Каменкі в маєтку князя Вітгенштейна робили спроби займатись шовківництвом за допомогою черв’яків звичайних. Найбільша кількість шовку, що поступала звідти у продаж, не перевищувала одного пуда (16 кг.) [11, с. 37].

У південних повітах губернії займались вирощенням винограду. Найбільшу площу виноградники займали вздовж побережжя Дністра. Так, в у Ольгопільському повіті значні плантації винограду знаходились в маєтностях поміщиків: князя Трубецького в с. Строїнцях, Борщевського в Рашкові, князя Вітгенштейна в Каменкі, княгині Оболенської в Грушках. Їх площа займала до 200 дес. Перший правильний виноградник був облаштований в м. Каменкі фельдмаршалом князем Вітгенштейном ще в 1820 р., виписавши для цього лозу із виноградників Бургундії та Рейну. Всі інші виноградники розводились із цієї лози. Тому панівними сортами були Бургундський та Рейнський, хоча їх дещо змінили ґрунт та клімат. На головних виноградниках вино робили за тією ж технологією та способами,

що і в Європі. З цією метою звідти виписували виноробів, які керували процесом [11, с. 37]. У Балтському повіті виноградники знаходились переважно біля р. Дністер на проміжку 70 верст (74.67 км). Майже всі вони належали поміщикам. Селяни почали їх розводити лише після Селянської реформи, але в невеликій кількості, по кілька десятків або сотень лоз. Виноградники були у селах: Цибулівка, Гармацьке, Попенки, Молокиш. Великі виноградники, де нараховувалось 10.000 лоз і більше, займали площу до 3 десятин. Знаходились вони у с. Гараба, Вадитуркул, Молокиш, Білоч, Вихватинці та м. Рибниці. Домінантними сортами винограду були: бордо, бургундське, рислінг, мускат та просте Бессарабське. Способи виготовлення виноградних вин були різноманітні. В кращих виноградниках переробка йшла за допомогою різних пресів, в більш бідніших – цей процес здійснювали за допомогою ніг у спеціальних чанах. Вартість вина коливалась від 1 до 3 руб за відро. Споживалося воно досить активно, але за межі повіту не вивозилось. У місцевих питних закладах вино увійшло в загальне вживання. Вирощення винограду у повіті не носило промислового характеру [8, с. 16].

Таким чином, у землеробстві Подільської губернії в пореформений період не відбулось значущих трансформацій, які загально відомі. Хоча звільнення селян від кріпацької залежності є важливим етапом у соціальному та економічному житті, воно не призвело до суттєвих змін у рільництві. Техніка обробітку ґрунту залишилася практично незмінною, збереглися старі агротехнічні методи та примітивні знаряддя праці, такі як плуги та серпи. Відсутність сучасної механізації та технологій негативно позначилася на продуктивності та ефективності господарства. Селяни продовжували використовувати традиційні методи обробітку землі, які не сприяли підвищенню врожайності.

У цей період майже не проводилася селекційна робота, що могла б покращити якість та стійкість сільськогосподарських культур.

Незавершеність реформ та перерозподіл землі після повстання 1863–1864 рр. спричинили напруження серед місцевих поміщиків та гальмували розвиток продуктивного сільського господарства.

Незважаючи на це, варто відзначити позитивні зміни, зокрема, ширше залучення найманої робочої сили та розвиток орендних відносин. Зерно і надалі вивозилося у великих обсягах як до Росії, так і через Одесу на європейські ринки. Вплив європейських бірж на внутрішні ціни на зерно посилювався. Подільські товаровиробники, хоча й не активно, але реагували на зміни на ринках, що спонукало їх до більш глибоких перетворень у сільському господарстві.

Література

1. Географическо-статистический словарь Российской империи / составил по поручению Императорского Русского географического общества П.П. Семёнов-Тян-Шанский, при содействии В. Зверинского, Р. Маака, Л. Майкова, Н. Филиппова и И. Бока: Т. III. Санкт-Петербург, 1867. 742 с.
2. Географически-статистический словарь Российской империи. сост. Семенов П. Т. IV. СПб., 1873.
3. Григорев – Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис. Кам.-Под., 1918.
4. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Кам.-Под., 1889. 544 с.
5. Энциклопедический словарь. т. XXIV. СПб., 1898.
6. Картавцова Е. Обрусение. Землевладение в Юго-Западном крае. К., 1877. 137 с.
7. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольск: Тип. Губ. упр. 1873. 243 с.

8. Муляр А. Балтський повіт у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості соціально-економічного розвитку, демографії та станової стратифікації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 8(142).

9. Муляр А.М. Брацлавський повіт у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості соціально-економічного розвитку, демографії та станової стратифікації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 5(139).

10. Муляр А.М. Летичівський повіт Подільської губернії у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості демографічного та соціально-економічного розвитку. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 2(136).

11. Муляр А.М. Ольгопільський повіт Подільської губернії у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості соціально-економічного розвитку, демографії та станової стратифікації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 10 (144).

12. Муляр А.М. Соціально-економічний розвиток, демографічні зміни та станова стратифікація Ново-Ушицького повіту у пореформений період (1862-1872 рр.). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 14 (148).

13. Пирогов Н.И. Сочинения. Т. 2. СПб., 1887. 582 с.

14. Подольский губ. статистический комитет. Труды Подольского губернского статистического комитета: (С карт. Подол. губ.). Каменец-Подольск, 1869. 173 с.

15. Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861-1914 рр. (За матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир, 2012 346 с.

16. Сельско-хозяйственная азбука (природа и земледелие). Изучение русского сельского хозяйства совсеми его отраслями. М., 1877. 352 с.

17. Статистический временник Российской империи. серия I. *Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел.* Санкт-Петербург, 1866. 453 с.

18. Статистический временник Российской империи серия II, выпуск X. *Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел.* Санкт-Петербург, 1875. 287 с.

19. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург.: Тип. Гогенфельдена и К°, 1866. 200 с.